

**РОМЕЙСЬКА ІСТОРІЯ У НАЦІОНАЛЬНИХ НАРАТИВАХ
БАЛКАН. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: MISHKOVA, D. RIVAL
BYZANTIUMS. EMPIRE AND IDENTITY IN SOUTHEASTERN
EUROPE. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2023, 368 p.**

Павло Єремєєв

кандидат історичних наук, доцент, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна,
p.v.eremeev@karazin.ua, ORCID 0000-0003-0300-2645

**EASTERN ROMAN HISTORY IN THE NATIONAL NARRATIVES
OF THE BALKANS. REVIEW OF: MISHKOVA, D. RIVAL
BYZANTIUMS. EMPIRE AND IDENTITY IN SOUTHEASTERN
EUROPE. CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2023. 368 p.**

Pavlo Yeremieiev

PhD, Associate Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University, 61022,
4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine.
p.v.eremeev@karazin.ua, ORCID 0000-0003-0300-2645

У 2023 році видавництво Кембриджського університету опублікувало книгу професорки Діани Мішкової, присвячену образам Візантії в історіографіях Болгарії, Греції, Румунії, Сербії та Туреччини. Назву книги можна перекласти як “Конкуруючі Візантії: Імперія та ідентичність у Південно-Східній Європі”. Спираючись на величезний історіографічний доробок від часів Просвітництва до наших днів, авторка висвітлює зв’язок між конструюванням істориками образів Візантії та процесами формування ідентичності й історичної свідомості в Південно-Східній Європі. У книзі прослідковується взаємовплив різних інтерпретацій візантійської спадщини, які аналізуються на широкому фоні змінюваних геополітичних, наукових та культурних контекстів.

Авторка рецензованої праці – відома спеціалістка з інтелектуальної та соціальної історії Балкан модерної доби, академічна директорка Центру перспективних досліджень у Софії, іноземна членкиня Австрійської академії наук та почесна докторка Університету Седертюрн (Стокгольм, Швеція).

Нова книга Діани Мішкової не залишилася осторонь уваги науковців. Зокрема, професор університету Меріленду Джон Р. Лемп, який спеціалізується на економічній та політичній історії Балкан, у своїй рецензії високо оцінив монографію “Конкуруючі Візантії: Імперія та ідентичність у Південно-Східній

Європі”, схарактеризувавши її як неупереджений аналіз, в якому компаративна регіональна історія поєднує Балкани та Південно-Східну Європу через століття (Lampe 2023). Також позитивною є рецензія Бориса Тодорова, котрий у розлогій рецензії схарактеризував дослідження Діани Мішкової як приклад чіткого та збалансованого погляду ззовні на історіографію Візантії, де подається узагальнена візія впливу культурного контексту, інтелектуальної підготовки, політичних та ідеологічних позицій окремих істориків на їхні описи Імперії Ромеїв. Борис Тодоров справедливо відзначає, що Діана Мішкова майстерно “розрізняє конкуренцію між різними національними історіографічними школами і взаємодію між різними авторами, іноді несподівано з’єднуючи ланки між авторами різних національностей, поколінь чи сфер інтересів” (Todorov 2024).

Професор Інституту історичних досліджень Болгарської академії наук Іван Білярський охарактеризував працю Діани Мішкової як “глибоке дослідження того, як знання про Візантію було сконструйовано і використано в різних національних контекстах, а також як протягом століть змінювалися наративи про імперське минуле” (Biliarsky 2023).

Вкрай позитивно оцінив роботу Діани Мішкової і доцент (associate professor) Школи слов’янських та східноєвропейських студій Університетського коледжу Лондона Боян Алексов (Aleksov 2024). Водночас, він зазначив, що, зважаючи на величезний хронологічний та географічний обсяг, може виникнути потреба у виборі, інтерпретації та узагальненні матеріалу Мішкової. Крім того, на думку цього рецензента, може викликати здивування задекларована авторкою у вступі прагнення виступати як «нейтральний спостерігач» у дискусіях щодо феномену Візантії. На нашу думку, зважаючи на завдання рецензованої праці, така позиція є цілком обґрунтованою. Завданням авторки не було визначення характеру візантійської культури та державності, хоча, звісно, її симпатії до певних інтелектуальних течій не приховуються. Зокрема, аналізуючи протистояння між націоналістичними інтерпретаціями минулого та альтернативними підходами в сучасній історіографії, авторка виразно демонструє солідарність з останніми. У межах цих підходів середньовічне минуле Балканського півострова розглядається не як набір окремих, чітко визначених однорідних культур, що конкурують за національне виживання, а як складний і динамічний простір, який простягається від Адріатики до східної Анатолії, що відзначається спільними або переплетеними культурними й соціальними практиками, династичними союзами і суперництвом, а також економічними та релігійними зв’язками (с. 4, 315–319).

Однією з головних переваг рецензованої книги є транскультурний підхід, який дозволяє авторці простежити ідеї, пов’язані з Візантією, від Західної Європи до Росії та Балкан, досліджуючи їхнє походження та способи адаптації в національних історіографіях. Мішкова зауважує, що використання образу Візантії дозволяло історикам і політикам будувати національні наративи, слугуючи для підкріплення територіальних та етнічних вимог. Авторка підкреслює, що сама назва Візантійської імперії є ретронімом та екзонімом, яка виникла

після її зникнення, відображаючи тенденцію надавати цьому терміну різноманітні значення — від грецької чи православної до “пізньоримської” чи “візантійської” (с. 11–13). Мішкова також робить акцент на різниці і, одночасно, зв’язку між західним баченням Візантії та тими ідеями, що поширилися за межі Балкан чи з’явилися на Балканському півострові. Авторка успішно поєднує аналіз інтелектуальних біографій конкретних історичних постатей з глобальним контекстом, що дозволяє створити цілісну картину трансформацій образів Візантії серед інтелектуалів Південно-Східної Європи від часів Просвітництва і до сучасності.

Вступ до книги відкривається рефлексією над знаменитою формулою “Візантія після Візантії”, яку в 1935 році запропонував румунський історик Ніколає Йорга для позначення впливу візантійської культури та інститутів на життя Південно-Східної Європи. Мішкова наголошує, що хоча Йорга визначав Грецьку війну за незалежність 1821–1829 років як кінцеву точку цього впливу, історики XIX і XX століть продовжували апелювати до Імперії РOMEїв як до символічного ресурсу в процесах формування національних історичних наративів (с. 1). Рецензована книга присвячена національним інтерпретаціям візантійської історії в історіографіях країн, які колись належали до візантійської політичної і культурної орбіти і чия сучасна історія, як часто стверджується, несе на собі відбиток візантійського впливу. Головну тезу, яка далі блискуче ілюструється у книзі, авторка стверджує з самого початку, зазначаючи, що в контексті обраної теми ідея Дмитра Оболенського про Візантійську Співдружність набуває іронічних конотацій, оскільки в національних історіографіях XIX – початку XXI століття різні образи Візантії скоріше підривали, аніж стверджували ідею спільного минулого (с. 2).

Розділ перший зосереджується на добі Просвітництва, коли Візантія постає в європейських уявленнях як декадентський спадок, і на тому, як ці уявлення вплинули на інтелектуальні еліти Балканського півострова (с. 11–34). У другому розділі розглядається включення образу Візантії до грецького, болгарського, сербського та румунського національних канонів у добу романтизму (с. 35–75). Авторка демонструє, що в цей період грецька історіографія «поглинула» Візантію та її культурну спадщину, зробивши імперію органічною частиною національного історичного наративу й вписавши її в європейську періодизацію – Античність, Середньовіччя, Новий час. Серед іншого акцентується увага на переосмисленні та інструменталізації образу Візантії в рамках грецької “Великої ідеї”. Болгарські історики, ототожнюючи Візантію з сучасними греками, бачили в ній головного супротивника, у протистоянні з яким сформувалася болгарська середньовічна державність, осмислена через призму національної ідентичності. Сербські автори наголошували на ролі імперії Стефана Душана як спадкоємиці й водночас удосконаленої версії Візантії. Румунські історики, натомість, використовували західні просвітницькі уявлення про Візантію, щоб підтримати образ румун як єдиних законних спадкоємців Римської імперії, заперечуючи цю роль за «грецькою» Візантією.

Третій розділ присвячений переосмисленню Візантії балканськими вченими другої половини XIX – початку XX ст., коли у Німеччині, Франції, Росії та Англії відбувалася інституціоналізація візантійських студій як окремої сфери наукових досліджень, а романтизм у науці витіснявся позитивізмом (с. 76–122). Докладно описуючи спроби грецьких, болгарських, сербських та румунських істориків цього періоду обґрунтувати свої візії щодо Візантії за допомогою «наукового методу», Мішкова водночас демонструє, наскільки ідеологічно навантаженими залишалися їхні інтерпретації.

Четвертий розділ присвячений образам Візантії в національних історіографіях міжвоєнного періоду (с. 123–169). Авторка вказує, що в цей період інтерпретації Візантії стали значно різноманітнішими як за дисциплінами (від політичної історії до архітектури і права), так і за методами – від фактографії до метаісторії, відображаючи суперечливі політичні та ідеологічні орієнтації: національні, квазіімперські й регіональні. Візантиністика закріпилася в академічному середовищі Греції, Болгарії, Сербії та Румунії, а вплив західних і російських підходів почав поступово зменшуватися. Проте ця сфера не стала центральною в міжвоєнній історіографії. Навіть фахівці з історії Візантії сприймали її переважно як інструмент для дебатів про національну ідентичність та державотворення, а не як самостійний об’єкт досліджень. Візантія в історичному дискурсі перетворилася на ідеологічний ресурс, а суперечливі наративи, попри спільні передумови, лише поглиблювали поділ історії за національними лініями. Позитивна оцінка спадщини Візантії обмежувалася тим, що могло бути адаптовано до національних проєктів. Єдиною спробою вийти за межі національних рамок була «балканологія» з її постімперським пафосом, хоча теоретична амбіція цієї програми рідко знаходила реальне відображення в дослідженнях.

Розділ 5 присвячено вивченню Візантії в Османській імперії та ранній Турецькій республіці (с. 170–195). Авторка показує, що у XIX – на початку XX ст. в Османській імперії Візантія часто постає як темне тло для “просвічених” османів (Ахмет Мідхат) або як джерело шкідливого впливу, який “заразив” Османську імперію (Джелал Нурі). Водночас Ахмет Рефік намагався інкорпорувати візантійську спадщину в загальний наратив османської історії (с. 176–178). Діана Мішкова демонструє, яким чином політичні та культурні процеси в Османській імперії зумовлювали специфіку сприйняття Імперії Ромеїв турецькими істориками. Докладно аналізується вплив турецького етнічного націоналізму на сприйняття Візантії в кемалістській Туреччині. При цьому авторка наголошує на внутрішній динаміці образів Візантії у Турецькій республіці 1920-х – 1930-х рр., що також було пов’язано зі змінами політико-ідеологічної кон’юнктури. Десятиліття, що передувало Другій світовій війні, було ознаменоване консолідацією авторитарного однопартійного режиму, який проводив жорстку державницьку та ізоляціоністську політику. На відміну від перших років Республіки, цей період відзначався зростанням симпатій до османського минулого. У цьому контексті Візантія протиставлялася Османській імперії як втілення західного феодалного гніту, джерело соціального поневолення селянства. Османське ж

завоювання Візантії та Балкан інтерпретувалося як визвольна антифеодальна революція, здійснена на благо раніше пригнобленого населення (с. 193–194).

У розділах 6–9 рецензованої монографії розглядається еволюція образів Візантії в історіографіях Греції, Болгарії, Югославії/ Сербії та Румунії (с. 197–285). Основну увагу приділено впливу суспільно-політичних та ідейних змін у цих країнах на специфіку представлення Візантії істориками, взаємовпливу історичних наративів та їхньому зв'язку зі світовою візантиністикою. Авторка також звертає увагу на генераційні відмінності між істориками, протистояння різних візій всередині національних історіографій та зв'язок цих візій із ширшими культурними та політичними контекстами.

У розділі 10 рецензованої монографії досліджується складна еволюція візантиністики в післявоєнній Туреччині (с. 286–304). Авторка аналізує, як образи Візантії впливали на формування турецько-ісламського синтезу, в межах якого османська історія інтегрувалася в турецький національний наратив. Після військового перевороту 1980 року цей синтез став частиною державної доктрини, стверджуючи, що все османське є турецьким, підкреслюючи специфіку прогресивного «анатолійсько-турецького ісламу». Мішкова зазначає, що деякі науковці виступили проти такого підходу. Наприклад, Танер Тімур (1935 р. н.) запропонував концепцію «турецько-візантійського синтезу», підкреслюючи спільні соціальні основи сельджуків і візантійців під час феодалізації (с. 291–293). При цьому дослідниця підкреслює, що більшість прихильників візантійсько-турецької наступності афілійовані із західними науковими інституціями та публікуються переважно англійською мовою, у той час як у турецькій історичній політиці домінує турецько-ісламський синтез, особливо в період правління Реджепа Таїпа Ердогана, коли це домінування посилюється (с. 301).

В цілому, авторка робить висновок, що після Другої світової війни балканська історіографія зберігала національно орієнтований підхід до спадщини Візантії, розглядаючи її головним чином як джерело культурного піднесення середньовічних балканських народів. Візантія тлумачилась не як наднаціональна імперія, а як чинник, що сприяв формуванню окремих національних цивілізацій. У 1970-х роках це знайшло відображення у поширенні терміну «цивілізація» з національною атрибуцією (наприклад, «болгарська» чи «сербська»), що поєднувала імперські й національні уявлення та підкреслювала дистанціювання від «візантійського імперіалізму». Водночас, хоча залучення до візантиністики було менш схильним до відвертих переключень, ця дисципліна здебільшого залишалась під впливом націоналістичних схем. Альтернативні дослідження, які намагалися критично переосмислити Візантію поза етноцентричними і політизованими рамками, залишались маргінальними у своїх національних академічних середовищах (с. 303–304).

Книга завершується епілогом та висновками (с. 305–319). Авторка показує, як переосмислення значення концепту “Європа” після падіння Берлінської стіни та розширення Європейського Союзу вплинули на переосмислення візантійського спадку. Також у книзі показано, яким чином епістемологічні зру-

шення (орієнтація на культурну історію, постмодернізм та постструктуралізм, кросдисциплінарні методи та постколоніальна теорія) стають ознакою «нових» візантійських студій. Показовою авторка вважає заклик британської історикині Аверіл Кемерон до більшої теоретизації в рамках візантинознавства та до включення візантійських студій в глобальноісторичні наративи, переосмислення історії Ромейської Імперії з точки зору соціології та антропології релігії. З іншого боку, Діана Мішкова вказує і на протилежний погляд американського візантиніста Уоррена Тредголда, який наголошує на неспівставності західноєвропейських та візантійських політичних, соціальних і культурних систем (с. 307–308).

Характеризуючи сучасні дискусії щодо того, чим є візантиністика, проф. Д. Мішкова пише, що найчастіше у цих дискусіях підкреслюється складність, гетерогенність та плюралізм феномену Візантії, що резонує із загальними культурними трендами постмодернізму (с. 308). Переходячи безпосередньо до південносхідної Європи, вона наголошує, що докорінні суспільно-політичні зміни кінця 1980-х рр. призвели до не таких швидких, ніж можна було сподіватися, змін у національних історіографіях, особливо у сфері медієвістики та визначенні ролі Візантії в національних гранд-наративах. Авторка зазначає, що докладне вивчення сучасного становища візантиністики у п'яти країнах виходить за рамки її завдань, звертаючи увагу тільки на ті докорінні зміни, що зумовили трансформацію базових уявлень щодо Візантії як такої та її місця в національній історії Греції, Богларії, Сербії, Румунії та Туреччини. При цьому історикиня вказує на відмінність між академічними поглядами на візантійську спадщину, в рамках яких нерідко акцентується увага на складності та гетерогенності феномені Візантії і навчальною літературою з історії, в якій часто зберігаються більш традиційні форми вписування Візантії у національні гранд-наративи країн Південно-Східної Європи (еліно-християнська формула у Греції, іншування Візантії в Болгарії тощо).

Підбиваючи підсумки, Діана Мішкова зазначає, що головним змістом її книги є демонстрація історичного релятивізму, демонстрація того, у який спосіб “Постійно змінюване теперішнє прикладає своє дзеркало до минулого, яке, відповідно, зміщується – змінюється, трансформується, переосмислюється. Багатоманіття інтерпретацій та інструменталізацій Візантії з'являється як результат зміни політико-ідеологічних та епістемологічних орієнтацій” (с. 315–316).

У мінливому потоці постійно змінюваних, взаємопереплетених і, водночас, конкурентних наративів щодо Візантії авторка виділяє певні довгі тягlostі (*longue durée*). Серед подібних тягlostей вона простежує тісний зв'язок між історією та політикою: концепція «Візантії» виявилася інструментальною у формуванні почуття колективної ідентичності та легітимації як національних проєктів ХІХ століття, так і намагань підвищити престиж держав у рамках Європейського Союзу у ХХІ столітті (с. 316).

Ще одну тягlostь проф. Д. Мішкова бачить у збереженні національно-романтичного канону у всіх п'яти історіографічних культурах: професіоналізація

історії не означала справжнього розриву з цією традицією, більшість істориків регіону не бачили – і багато хто досі не бачить – суперечності між історією як академічною діяльністю і як служінням нації. Як зазначається, національні канони сприйняття Візантії після Просвітництва демонструють різні динаміки. Грецький гранд-нарратив, сформований у ХІХ столітті, зазнав незначних трансформацій, поступово розширюючись за рахунок включення нових тематичних площин – таких як повсякденність, право, мистецтво чи література. У Туреччині зіткнення між тими, хто визнавав (хоча б частково) візантійський вплив, і тими, хто категорично його заперечував, не було рівноправним – зрештою, на рівні політики пам'яті перемогла точка зору останніх. У Болгарії історичний канон залишався відносно незмінним до завершення Другої світової війни, після чого почався поступовий перехід від опору до переосмислення та привласнення візантійської спадщини – зокрема в концепті «візантійсько-слов'янської культури» (с. 317–318).

У Сербії та Румунії процеси осмислення Візантії значною мірою залежали від політичного контексту, співвідношення між західними та східними орієнтирами, а також від зміни поглядів на історичні події. У цих країнах візантійська спадщина часто займала ключову позицію в національних нарративах: у сербському – через постать імперії Стефана Душана, у румунському – через наголос на ранніх етапах розвитку волоських і молдавських князівств (с. 318).

Як підкреслює професорка Д. Мішкова, спільною рисою болгарських, сербських, румунських і турецьких інтерпретацій візантійської спадщини була їхня опозиція до грецького «національного імперіалізму». Питання етнічної пріоритетності та внеску у спадщину Візантії часто ставали джерелом суперечок між істориками цих країн. Болгарська історіографія часто-густо формувалася у відповідь на грецькі нарративи, тоді як румунські нарративи полемізували з болгарськими, одночасно запозичуючи їхні мотиви та критично їх переосмислюючи. У сербській і турецькій історичній думці Візантія слугувала переважно тлом для побудови контрнарративу, в якому середньовічна Сербія та Османська імперія постають водночас головними конкурентами Візантії та більш «життєздатними» спадкоємцями її культурного ресурсу (с. 318).

У книзі показано, що погляди на Візантію, сформовані за межами регіону, теж мали амбівалентний характер: її трактували і як органічну частину європейської цивілізації, і як її культурного антипода. Залежно від контексту, ці уявлення по-різному впливали на локальні образи Візантії. Західна філеллінська традиція просвітницької доби, зокрема, сприяла дистанціюванню греків від їхнього візантійського минулого, тоді як романтичний нарратив ХІХ століття, навпаки, стимулював ідею безперервності грецької культури. Російські та німецькі візантиністи часто підтримували балканське (особливо болгарське й сербське) бачення Візантії, тоді як турецька історіографія постала як реакція на як західну, так і регіональну критику, що заперечувала здатність турків до творення власної державності (с. 318).

Як зазначає авторка рецензованої монографії, сьогодні у сфері національної історіографії та візантиністики спостерігається поділ між ревізійністськими школами, що дистанціювалися від етноцентричних моделей інтерпретації минулого, і представниками традиційної історіографії, які дотримуються національно орієнтованих наративів. Стверджується, що попри поступове укорінення ревізійністського підходу за останні десятиліття, традиціоналістський дискурс продовжує відігравати вагомую роль завдяки інституційній підтримці. У галузі шкільної історичної освіти та в масовій свідомості вплив позанаціональних підходів залишається обмеженим. Діаспорні історики проявляють більше свободи у деконструкції національних міфів і канонів, але їхні критичні зауваги нерідко залишаються непоміченими або свідомо ігноруються в країнах походження. Водночас, за словами Діани Мішкової, появу нового покоління істориків – мобільного, космополітичного, з транскордонною освітою – можна розглядати як ознаку потенційного «зсуву парадигми» у вивченні візантійського спадку (с. 319).

Без сумніву, глибока й виважена книга Д. Мішкової відкриває простір для постановки низки нових дослідницьких питань. Сама авторка наголошує, що використання образу Візантії в художній літературі та популярній культурі залишалось поза межами її дослідження (с. 4). Тож у майбутньому залучення цих матеріалів і їхнє співставлення з академічними історичними працями дозволить поглибити розуміння ролі візантійської спадщини в конструюванні уявлень про минуле балканських народів.

Хоча дослідниця звертає увагу на обставини життя, освітній і культурний бекграунд істориків, чий інтерпретації Візантії вона аналізує, все ж у центрі її наративу перебувають не особистості, а ідеї – їхня внутрішня логіка та взаємозв'язки. З огляду на завдання книги та широку порівняльну перспективу це видається цілком виправданим. Крім того, глибше занурення в біографії дослідників зробило б виклад матеріалу надто громіздким. Водночас, беручи до уваги методологічні зрушення в галузі біографістики (Nye 2006), подальше вивчення особистих історій візантиністів – їхньої екзистенційної біографії, соціальних мереж тощо – може дозволити краще зрозуміти, як формувалися образи Візантії в конкретні історичні моменти. Завдяки компаративному аналізу також можна буде простежити певні *longue durée* у взаємозв'язку між особистістю історика та його баченням минулого. Зважаючи на сучасні дискусії щодо процесів секуляризації (Casanova 2017), особливої актуальності набуває дослідження зв'язку між особистою релігійністю історика та його уявленнями про Імперію РOMEїв – зокрема, про роль Церкви в її історії та сприйняття чудес, описаних у середньовічних джерелах.

Аналізуючи історіографічні процеси в соціалістичних країнах повоєнної доби – зокрема в Болгарії та Румунії, – авторка звертає увагу як на ідеологічний тиск на істориків, так і на існування групи “нонконформістів”, котрі, не вступаючи у відкритий конфлікт із режимом, водночас прагнули дотримуватися ака-

демічних стандартів. У румунському контексті часів Чаушеску такі дослідники шукали теми, що не були прямо пов'язані з сучасною політикою і вимагали глибокої спеціалізованої підготовки, зокрема вивчення румунсько-візантійських відносин (с. 266). У цьому сенсі плідним може стати порівняння балканських історіографій із відповідними процесами в історичній науці Радянського Союзу. Як демонструє Сергій Єкельчик у своєму дослідженні радянських уявлень про російсько-українські стосунки, взаємодія між російським центром, українською республікою та інтелектуалами в УРСР не зводилася до одностороннього тиску «старшого брата», а становила складну систему контролю, компромісів і неформальних домовленостей (Yekelchuk 2008). На нашу думку, методологічні напрацювання представників ревізійністського та постревізійністського підходів у соведології можуть слугувати продуктивною базою для порівняння механізмів реалізації історичної політики в СРСР та на Балканах.

У рецензованій книзі значна увага приділяється метафорам, за допомогою яких Візантія описувалася в модерній історіографії, а також змінюваності термінології, що характеризувала Імперію РOMEїв у досліджуваній період. Враховуючи лінгвістичний поворот в історичних студіях, ця тематика може бути розвинена з урахуванням теорій концептуальної метафори, «мовленневих ігор» Людвіга Вітгенштайна (їх застосування яскраво продемонстрували Квентін Скіннер і Джон Поккок), а також підходів Гайдена Уайта (Skinner 1963; White 1999; Kövecses 2002; Росock 2009).

Нарешті, використання кількісних методів – зокрема контент-аналізу – в перспективі також може сприяти глибшому розумінню загальних тенденцій, у рамках яких образ Візантії переосмислювався і продовжує переосмислюватися в історичній науці Південно-Східної Європи.

Загалом, книга Діани Мішкової – це не лише огляд балканських історіографій, а й успішна спроба осягнути політичні, інтелектуальні та культурні процеси, що відбувались на Балканах через призму дискусій стосовно візантійської спадщини. Ця робота є важливим ресурсом для розуміння не тільки минулого Балкан, але й нинішніх національних і геополітичних процесів у регіоні. Книга надає широке поле для подальших досліджень, а комплексний підхід, що поєднує національні історіографії з глобальними процесами, робить її однією з найбільш значущих робіт в цьому полі.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Aleksov, B. 2024. Review of: Diana Mishkova. *Rival Byzantiums: Empire and Identity in Southeastern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2023. v, 357 pp. *Slavic Review*. Vol. 83, Issue 1, pp. 149–150. DOI: <https://doi.org/10.1017/slr.2024.347>.

Biliarsky, I. 2023. Review of: *Rival Byzantiums: Empire and Identity in Southeastern Europe*, by Diana Mishkova. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. X + 357 pp. *Studia Ceranea: Journal of the Waldemar Ceran Research Centre for the History and Culture*

of the Mediterranean Area and South-East Europe. Vol. 13, pp. 761–765. DOI: <https://doi.org/10.18778/2084-140X.13.09>.

Casanova, J. 2017. *Po toi bik sekularyzatsii: relihiina ta sekuliarna dynamika nashoi hlobalnoi doby* [Beyond Secularization: Religious and Secular Dynamics of Our Global Age]. Kyiv, Dukh i Litera, 264 s. (in Ukrainian)

Казанова, Х. 2017. По той бік секуляризації: релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби. Київ, Дух і Літера, 264 с.

Kövecses, Z. 2002. *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford, Oxford University Press. 285 p.

Lampe, J. R. 2023. Review of: *Rival Byzantiums: Empire and Identity in Southeastern Europe*. By Diana Mishkova. Cambridge, Cambridge University Press, 2022. 357 pp. *Historical Studies on Central Europe*. Vol. 3 (2), pp. 255–259. DOI: <https://doi.org/10.47074/HSC.2023-2.20>.

Nye, M. J. 2006. Scientific Biography: History of Science by Another Means. *Isis*. Vol. 97 (2), pp. 322–329. DOI: <https://doi.org/10.1086/504738>.

Pocock, J. 2009. *Political Thought and History: Essays on Theory and Method*. Cambridge, 298 p.

Skinner, Q. 1963. Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*. Vol. 8, pp. 3–53. DOI: <https://doi.org/10.2307/2504188>.

Todorov, B. 2024. Review of: *Diana Mishkova, Rival Byzantiums. Empire and Identity in Southeastern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2023. x+357 pp. *The Byzantine Review*, No. 6, pp. 103–111. DOI: <https://doi.org/10.17879/byzrev-2024-5506>.

White, H. 1999. *Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect*. Baltimore & London, The Johns Hopkins University Press, 205 p.

Yekelchik, S. 2008. *Imperiia pamiati. Rosiisko-ukrainski stosunky v radianskii istorychnii uiav* [Empire of Memory. Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination]. Kyiv, Krytyka, 303 s. (In Ukrainian).

Скельчик, С. 2008. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ: Критика, 303 с.

Дата подання статті до редакції: 28.04.2025 р.